"ČIMBENICI BLEIBURŠKOG SLOMA", RELEVANTNI UZROCI TRAGEDIJE U PERSPEKTIVI DANIJELA CRLJENA

Vanja Zlatović, 2024.

"Izmucene se zarobljenicke kolone svaki dan smanjuju, ostavljajući po jarcima iznemogle ill pobijene hrvatske vojnike. Drava i Sava valjaju tisuce hrvatskih lješina prema Beogradu, kao da hoce prstom uprijeti u zlocinca. Svijet ne pita, ne brine se, ne zna. Tko nesto načuje, odmah je i umiren: radi se o fašistima koji ispaštaju svoja nedjela. Druge stotine tisuća Hrvata trunu po logorima, dok im se ne dokaze bilo kakva krivica. I za njih je alternativa: dugogodišnja robija ill smrt. Slomljena je kičma hrvatskom narodu. Vrela hrvatska krv zapečaćuje kobni savez komunizma i velikosrbstva." Crljen, Čimbenici bleiburškog sloma[1]

SAŽETAK

Pokušat ćemo analizirati recepciju bleiburške tragedije kroz analizu knjige "Čimbenici bleiburškog sloma".iz 1970. te uloge i pozicije autora Danijela Crljena u trenutku pisanja knjige. Danijel Crljen jedan je od ključnih ustaških dužnosnika i ideologa i jedan od tri pregovarača s britanskom stranom neposredno pred bezuvjetnu predaju. Knjiga se ne bavi prvenstveno pregovorima i drugim okolnostima povlačenja prema Austriji nego ukupnim razlozima, iskušenjima i okolnostima koji su doveli do poraza kroz period postojanja Nezavisne Države Hrvatske. Cilj je analize pronaći i istaknuti osnovne okolnosti koje su formirale ukupan stav autora prema zbivanjima iz svibnja 1945. i onodobnih autorovih stavova, njegove političke opcije i njegovoj projekciji o mogućnostima djelovanja u budućnosti, jednako i stavove prema ključnim povijesnim prijeporima o kojima postoje u emigraciji različita tumačenja.

Ključe riječi- Crljen, Bleiburg, hrvatska emigracija, hrvatska pomirba,

U svome tekstu autor ističe najodlučnija i najobrađivanija pitanja koja su dugo zaokupljala emigrantski svijet- je li postojala ozbiljna mogućnost promjene zaraćene strane 1944., britansku politiku i njen utjecaj na hrvatski povijesni trenutak na kraju 2. svjetskog rata, ulogu HSS u tim zbivanjima i odnos prema pravoslavnom elementu u vrijeme postojanja NDH. Uz dvojbu o samoj odluci o povlačenju prema Austriji ovo su pitanja koja su bila stalna polemička i raspravna žarišta nakon predaje u svibnju 1945. U svojoj vremenskoj i okolnosnoj udajenosti on za današnje prilike djeluje smireno i kritično prema ukupnim okolnostima svoga vremena.

Sve ove povijesne i prijeporne točke Crljen problematizira sasvim u okviru ideološke platforme ustaštva ali i s pozicije povjesne distance i trenutka u kojem se nalazi. Danijel Crljen (1914-1995) je ustaški ideolog i dužnosnik. Klasičnu je gimnaziju završio u Šibeniku. Diplomirao je 1936. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu hrvatski i francuski jezik. U pronsincu 1941. imenovan je tajnikom pri Ministarstvu vanjskih poslova. Ravnatelj je i Državnog ravnateljstva za promidžbu (od 1943.). Početkom svibnja 1945. A. Pavelić mu povjerava vođenje odgoja i promidžbe medu svim naoružanim postrojbama Hrvatskih oružanih snaga. Pri povlačenju prema Austriji jedanje od hrvatskih izaslanika koji su 14. i 15. svibnja u Bleiburgu pregovarali o predaji HOS-a i izbjegličke kolone zapadnim silama. Nakon neuspjelih pregovora probija se preko Karavanki i izbjegava predaju partizanima. Odlazi u Italiju, gdje je 1946. uhićen i zatvoren u Fermu. Od 1947. boravi u Argentini, gdje je 1995. umire. [2]

Knjiga Čimbenici bleiburškog sloma Danijela Crljena, izdana je po Hrvatskoj reviji 1970., u ohrabrujućem ali delikatnom trenutku za emigraciju s osnove pada s pozicije

1 Crljen, 1970., str 80.
2 Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024

moći Aleksandra Rankovića u SFRJ i nekog ukupnog ohrabrenja i buđenja nacionalnog osjećaja u Hrvatskoj i čitavom hrvatskom prostoru, s druge strane osupnutom otmicom i ubojstvom utemeljitelja Hrvatskog Revolucionarnog Bratstva Geze Paštija i uspješnim atentatom na Vjekoslava Luburića 1969.... autor razložno i sustavno izlaže svoje viđenje raspleta II svjetskog rata iz svoje životne perspektive i iskustva. On to čini s vremenske distance i vrlo oprezno i tek na kraju blago ali do tada povijesno nemoguće, na platformi tada aktualne protopomirbene ideje koja se pokazala krajem 60-ih godina kao nova nada ukupne hrvatske političke emigracije i koja je najsažetije progovorila kroz govor upravo Vjekoslava Luburića u travnju 1968. Tako tada kaže- u tom novom hrvatskom narodnom preporodu je mjesto svima nama: starima sa znajnjem, mladima sa snagom. Griješnicima sa mogućnostima opraštanja, naraštajima budućnosti sa vedrinom bez kompleksa grijeha prošlosti. Oni koji bi htjeli svoj rat, svoj bivši rat, proslijediti u ustaško, partizansko, hrvatski rat među našim sinovima su IZDAJNICI HRVATSKE STVARI!
Tako on govori, a u Otporu 1968. piše- Mi smo protiv svake tiranije, i one komunističke i one fašističke i one antikomunističke. ŽIVJELA SLOBODA ZA KOJU JE VRIJEDNO ŽIVJETI I UMRIJETI. To je naš stav”.[3]
Ovome treba dodati da je takvih izjava o svehrvatskom pomirenju on imao i 40-ih, zanimjivo, kad je Hebrang u zamjeni zarobljenika puštan iz Jasenovca , Luburić je kazao Hebrangu starijem: “Hebrang, vraćate se među svoje. Radite tamo za interese hrvatske države!”. Stari Hebrang mu je odvratio “Što se tiče hrvatske države, moja će glava za nju pasti prije nego vaša” (tako Andrija Hebrang o tome)[4]. Sve ovo napominjem da bi prikazao klimu koja je djelovala na dio tvrdnji u knjizi koju obrađujemo i koje su bile do koju godinu prije u tim krugovima nezamislive.
U ovoj analizi ćemo dotaknuti i Crljenovo Otvoreno pismo dr. Vlatku Mačeku iz 1948. koji je bio kost u grlu Ustaškog pokreta, jednako i Crljenu 1970. ništa manje nego 1948...pa i komunistima, sam J. Broz Tito u svom govoru u Zagrebu, 6. 10. 1946. godine, time je upozorioje barem posredno na važnost HRSS, označivši Mačeka kao »neprijatelja broj 1 hrvatskog naroda. [5] .

HSS je svakako i u perspektivi Danijela Crljena realno, osim komunističkog pokreta najljući ili bar najkompleksniji protivnik ustaštva...kako je i u očima Tita bio HSS najljući protivnik komunističkog pokreta poslije ustaštva i kojeg je protivnika ideološki inkorporirao i krivotvorio u periodu nakon 1945. pa historiografski pretvorio u "ne mi ali na tu stranu". Crljen referirajući se na ulogu HSS-a i marginalizirajući Krnjevića i smatrajući bivšeg bana Šubašića ključnim u ulozi HSS piše - "Ban Šubasic nije pustio dugo vre mena u dvojbi hrvatsku javnost. Ubrzo je djelima dokazao, da je Beograd znao dobro izabrati. I kad je cijeli hrvatski narod 10. 4. 1941. ustao na oruzje, da uspostavi vlastitu drzavu, njegov je ban kradom nestao iz Zagreba i posao za svojim porazenim srpskim gospodarima, da dijeli njihovu sudbinu. •
U prvo vrijeme nije igrao vidniju ulogu u jugoslavenskim• emigrantskim krugovima. Srpski je puč od 27. 3. 1941. s generalom Simovicem na celu bio u prvom redu uperen protiv Sporazuma, te je prirodno, da Srbi u Londonu nisu htjeli ni cuti za hrvatskog bana, makar im je osobno bio pouzdan prijatelj. Šubasiceve su banske,prerogative i prava ostali u zraku, a njegov je budžet bio predmetom natezanja iza kulisa. «Cijeli sluzbeni aparat emigrantske vlade», kaze A. Smith-Pavelic «bio je u srpskim ruka ma i on se je odmah dao na posao, da baci kolektivnu optuzbu protiv hrvatskog naroda, da velica zasluge Draže i srpskog naroda za ratni napor saveznika, i da spremi teren za ostvarenje onog srpskog ideala, koji je poslije Prvog

3.Otporaš, 26.siječnja 2018.
4 . Večernji list, 3.listopada 2009.
5.Uobličavanje uloge Hrvatske republikanske seljačke stranke, Zdenko Radelić, Časopis za suvremenu povijest, 1991.str.26.

svjetskog rata Nikola Pašic uspio tek djelomicno ostvariti». Šubasic, medjutim, nije iz te jasne situacije povukao zakljucak, da mu ne preostaje nista drugo, nego ustati na obranu hrvatskih narodnih prava, te fiktivnoj banskoj vlasti unutar Jugoslavije dati realnu sadrzinu suverenih banskih prerogativa, kako su ih poznavala stoljeca hrvatske povijesti.".[6]

Crljen tvrdi da su«Srpski sluzbeni i ostali krugovi u emigraciji pokusali kroz cijelo vrijeme rata uzdizati sebe, veličajuci državni udar od 27. marta kao herojsko djelo svjetskih dimenzija. Medjutim su Hrvati ispravno taj puc smatrali balkanskim izdanjem «pro nunciamientos-a» u zemljama Latinske Amerike, kojem je bio glavni cilj: oboriti hrvatsko-srpski sporazum od kolovoza 1939. i vratiti društveni zivot opet u kolosjek srpske hegemonije i diktature...,[7]. On (Šubašić, prim.aut.) u emigraciji nema bitnu ulogu do vremena potencijalnog iskrcavanja zapadnih sila na Jadran kad svoje prijedloge hrvatske budućnosti iznosi Šubašić u memorandumu u kojemu piše- «Jedna od duz nosti Bana Hrvatske je i cuvanje jugoslavenske cjeline. Radi toga, on mora cuvati Iegitimitet Krune, jer je samo s njom povezan».
Ta zbivanja svakako vidi Crljen kao izdaju hrvatskih temeljnih interesa od strane HSS-a.

U knjizi "HSS u borbi za hrvatsku samostalnost do 1941.g "Zorislav Lukić na više mjesta dokazuje da je, suprotno mnogim mišljenjima, HSS vidio kao svoj konačni cilj punu samostalnost hrvatske nacionalne države iako se u mnogim istupima i nekim periodima zalagao za federalizam ili ostvarenje hrvatske državnosti u okviru jugoslavenske države. Primjerice navodi u časopisu Dom od 21. studenog 1918. članak Stjepana Radića "Hoćemo u jugoslavenskom jedinstvu svoju hrvatsku državu" gdje piše Radić "mi Hrvati u banskoj Hrvatskoj imamo, doduše, i u svom državnom Saboru i u svojoj vladi takve ljude koji misle, govore i rade u prvom redu za jedinstvenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Ali ti naši ljudi smiju to raditi samo toliko i samo dotle dok se ne ruši naša tisućljetna hrvatska država"[8]

Nema nikakve dvojbe da se najveća razlika politike HSS i ustaštva revolucionarnost i radikalnost, August Košutić na Sjednici hrvatskog narodnog zastupstva opisuje to ovako- voda ide kud je niže, čovjek ide kud je bliže, osobito ako je sam. Ali ako su tu žene, djeca, starci i nemoćni ljudi onda ide putem koji je siguran. Potom opisuje da je za tu svoju viziju Radić stradao i da su se mogli tada kad je Radić stradao svi dići kao jedan ali je genijalnost dr. Mačeka u tome da je nastavio istim putem (isto, 433.)

I ustaški i komunistički pokret su zamjerali HSS-u njegovu nagodbenjačku politiku i pacifističku do tolstojanskog ideološku stranu, može se slobodno reći da i izdajničku, za jedne nacionalno i a za druge klasno izdajničku. Ovo oboje to više što je aritmetički bio HSS daleko najmasovnija politička organizacija u Hrvata koja se zasnivala na dragovoljnom pristajanju, kult Stjepana Radića je imao religijsku snagu u 30-im koja je bila čak i Kaptolu sporna, u odnosu ustaštva prema domobranstvu je bilo povremenog tog istog zamjeranja na mlakosti i tako u osvajačkom "putu u narod" komunista je HSS bio taj nerevolucionarni bedem koji je od političkog realizma, uz žrtvu braće Radić i dvostruko, stvorio kult Mačeka.

Crljen je sudionik pregovora 14. i 15. svibnja 1945. osim autorstva Načela ustaškog

6 Crljen, 1970. str, 43
7 Crljen, 1970. str 46
8. HSS u borbi za hrvatsku samostalnost do 1941.g Zorislav Lukić, Matica hrvatska, 2021, str.184.

pokreta je to vrhunac njegove povijesne uloge koja ga je obilježila i u vrijeme emigracije pa i u trenutku pisanja svog povijesno-ideološkog osvrta koji je predmet ovog eseja.

Crljen elaborira u pet cjelina povijesne okolnosti koje su dovele do stanja na Bleiburškom polju koje će prerasti u tragediju, to su A) Ustaski pokret, B) H.S.S., C) Italija, D) Engleska,
E) Srbi i partizani. (str.5). Mi ćemo za potrebe naše analize zanemariti tu formalnu strukturu teksta ali istaknuti bitno za predmet analize- koliko je emigrantska misao bila okolnosna vremenu u kojem je pisana a koliko je ostala u svom vremenu obnašanja vlasti u 40-im.

USTAŠKI POKRET I IDEOLOGIJA

U početku treba reći dvoje, Crljen je osobno autor Načela ustaškog pokreta i jedan od najuticajnijih članova pokreta, on je to u prvom redu zbog svoje naobrazbe i on je prvenstveno artikulator i tumač, ustaški pokret je bio strogo episkopalan i hijerarhijski kao i svi revolucionarni pokreti XX stoljeća. Ali utoliko je vrjednije njegovo svjedočenje o zbivanjima koja su opisana u knjizi jer i on tumači u skladu sa svojim osobnim, ideološkim i ustaškim mjerilima i to živo i sustavno izlaže.

“Unutar crne legende, kojom se nastoji oboriti Nezavisnu Drzavu Hrvatsku a napose Ustaski pokret, nalazi se optužba zbog idejnog povezi vanja s nacizmom i fasizmom, sto je opet, navodno, bio jedan od pos rednih uzroka konacne katastrofe. (Crljen, str.16)

Ustaski pokret bio je tajni, podzemni, revolucionarni. Sama njegova funkcija nametnula mu je rigidnu, auktoritativnu organizaciju, koja ni u najdemokratskijem sklopu ne bi mogla biti drugacija.". Tu je Crljen u pravu, naravno da uz ogradu da u najdemokratskijem okruženju ne bi bilo razloga za taj pokret, transformacija formativne ideje vodilje pravaštva koje nakon 1896. ulazi u vlastitu dekonstrukciju i koje će marginalizirati HSS preuzevši dio njegove esencijalne ideološke optike (Radić je u 1910-im ne manje nastrojen suverenistički nego Frank ili Prodan). Tias Mortigjija, ovo posebno obrađuje i Ustaški pokret nije stranka nego “obći narodni, nacionalistički pokret, pa kao takav ne samo da jest, već i mora biti sveobuhvatan (Tias Mortigjija, “Ustaški pokret nije stranka”, Spremnost 1 (1942), br. 29: 2, citirano u: MACAN, Spremnost 1942. – 1945., 33-34.

Crljen čini prvo, naglašavajući razliku ustaške ideologije i ideologije nacional socijalizma, potom objašnjavajući ustašku brutalnost zamjerajući istoj nerazlikovanje pravoslavaca i Srba.

Autor opisuje na str. 18." U veljaci 1941. kao pripadnik Hrvatskog Ustaskog Nadzora, tajnog organiza cionog centra Ustaskog pokreta u domovini, prisustvovao sam infonalnoj konfe renciji, na kojoj se je rasplavljalo o problemu pravoslavlja u Hrvatskoj poslije uspostave hrvatske države. Konferenciju je vodio dr. Mile Budak. Moje je misljenje bilo, da treba jasno luciti srpsku narodnost od pravoslavne vjere. Buduci da su pravoslavne Crkve autokefalne, te u Rusiji postoji Ruska pravoslavna Crkva, u Rumunjskoj rumunjska, a u Srbiji srpska, treba, dosljedno tome, u Hrvatskoj usta• noviti hrvatsku pravoslavnu Crkvu, koja ce okupiti ne samo Hrvate pravoslavne vjere, nego i pravoslavce drugih narodnosti, koji zive u Hrvatskoj. Buduci da je pravoslavna Crkva u svakoj zemlji prema svojem ustrojstvu i idiosinkraziji jamac lojalnosti ddavnoj vlasti, i hrvatska pravoslavna crkva bi tokom vremena preuzela na sebe tu ulogu, usprkos teškoj zatrovanosti velikosrpstvom, koje bi u prvi cas dobrim dijelom naslijedila." .

Njegova je inicijativa u tom trenutku ostala neshvaćena i usamljena, on žali za nedovoljnom oštrinom prema srpskom nacionalnom entitetu koji pripisuje domovinskim ustašama i domobranstvu naspram onim emigrantskim, ključna je po Crljenu greška što se Hrvatska pravoslavna crkva nije osnovala u travnju 1941. kao mehanizam asimilacije srpskog entiteta koji misli da bi spriječio i četnički i komunistički gerilski pokret. Dokaz da je njegov stav mogao biti od značaja on vidi u činjenici što se kasnije takav postupak započeo ali povijesno prekasno.

Dopustimo si malu rasčlambu na temi predodžbe kako je ustaška ideologija bila ultradesna. Hipotetičko pitanje "tko je u hrvatskom političkom prostoru XX stoljeća bio najdesnije društvene i ideološke orijentacije", da se snažno braniti teza da je to do kasno bila rimokatolička crkva a osobito Stepinac. Jednako, nikako to ne bi mogao biti pokret Ante Pavelića i ideologija ustaškog pokreta, ovo vrijeme uopće ne razumije ključne razlike lijevog i desnog i to je danas često tako zbog toga što su ljudi inficirani narcizmom režima u kojem su živjeli i koji je polazio od toga da je desno nešto loše pa...ljući neprijatelj mora biti desniji. Drugi je razlog nesnalaženja u ovoj temi poistovjećivanje ideologije ustaštva s njemačkim nacional socijalizmom i talijanskim fašizmom, dvije dosta različite ideološke platforme koje niti jedna nisu bliske ustaškoj ideologiji s kojom dijele jedino revolucionarnost kao zamišljen princip dolaska na vlast, jaku nacionalnu koheziju kao temelj pokreta i različito shvaćene principe socijalne pravde. Doduše će taj princip revolucionarnosti Pavelić prihvatiti tek nakon ubojstva Stjepana Radića i osnivanjem ustaškog revolucionarnog pokreta. 1919. pišu Prebeg i Pavelić svoj Republikanski program Hrvatske Stranke Prava koji se poziva na Starčevića iako je bitno postavljen bliže socijalističkom idealu budućnosti, Starčević nije bio niti republikanac, on vidi budućnost ovisnu o djelovanju elite a nikako u masama. Program jest nacionalan ali je bitno "ljeviji" i od budućeg programa HSS-a, čak u programu predviđaju agrarnu reformu ("Radi toga traži HSP. da se seljaštvu dade za obradbu dovoljno zemlie i to pravednom parcelacijom veleposjeda - kao i sustavnom unutarnjom kolonizacijom".[9] izvornika). Tako čak i za ono vrijeme rijetko široko postavljena prava žena predviđaju Prebeg i Pavelić u posebnom poglavlju gdje stoji " Hrv. Stranka Prava zagovara ravnopravnost Žena. Prema duhu modernog doba. koje dale svakom pojedincu iednako pravo, podupirat ie HSP Ženski Pokret za izjednačenje ženskih državljana sa muškim na polju javnoga i privatnoga prava' Naročito ima se zakonski osigurati ženama Pristup k svim prosvietnim institucijama, svim zvanjima i uredirna, osim toga urediti državna i zaštita matera. opsežne mjere stvoriti za zaštitu mladeži ženskih radnica' Pogledom na i rad Žena stoji na principu iednaka naplata za ', jednaki

9.Republikanski program Hrvatske stranke prava, 1919., str.6.

rad.". [10]

Za Starčevića je ovo bilo daleko previše, tu je korijen ideologije ustaških ženskih organizacija koje će u 40-im biti spoj totalitarnog režima i skromnih ali emancipacijskih politika prema ženama, iako okrenutih prvenstveno majčinstvu ali i suboraštvom u političkim organizacijama s muškarcima.
Nasuprot ovome, Crkva a osobito Stepinac su značajno patrijahalniji, nisu nikako republikanski nastrojeni i nikakve konfiskacije, agrarne reforme niti nacionalizacije nisu za tu liniju mogući niti dopušteni za razmatranje. Čak u Načelima Hrvatskog ustaškog pokreta iz 1933., načelo šesnaest glasi- Te grane života imaju biti polje časnoga rada, te vrelo dostojnoga života, a ne sredstvo gomilanja narodne imovine u rukama glavničara (kapitalista).[11]

Naravno, za razliku od njemačkog nacional-socijalizma koji je imao tek za stupanj manje socijalističkog u programu i koji je nakon osvajanja vlasti sklopio savez s krupnim kapitalom po cijenu raskola s SA odredima, ustaški pokret je vladao kratko i segmentarno, svakako u više nego izvanrednim okolnostima i nije imao vremena niti ostvariti niti prekršiti svoje ideološke postavke. U drugim načelima spominje se na dva mjesta načelo krvi- tu koncept nacije već stoji daleko od Starčevića - za ustaška načela i praksu je hrvatski identitet katolički a pravoslavni nikako, ovo piše kao kobnu grešku ustaštva poistovjećenje srpstva i pravoslavlja i što je ideja pravoslavne crkve, pregovarač kod predaje u svibnju 1945., Danijel Crljen u Razlozi bleiburškog sloma str 36. nadalje na što ćemo se posebno referirati..

Crkva tog vremena je mizogina i žene ne smatra nikako ravnopravnim, štiti hijerarhiju moći klasnog društva i stare elite, ona je konzervativna i klasna, staleška, ali za crkvu je presudni identitet katolički i sakramentalni, ona nije šovinistički oštra niti nastrojena, Crkveni je socijalni nauk temeljen na milosrđu, kao u svim klasnim društvima koja čuvaju stečene pozicije i pravila igre za socijalnu propusnost,tako i današnja ljevica vidi stvar- humanitarnom, karitativnom. Komunisti i revolucionarni pokreti radikalno nacionalnog vide hijerarhiju kroz pokret, kroz članstvo, ovi drugi drže i ograničavajuću diskriminaciju s osnove krvi. Tako je i žena ravnopravnija kao članica pokreta, avangarde revolucionarne organizacije, crkva u vrijeme Stepinca nije za pravo glasa žena, nije za intervenciju u obiteljske odnose iz prošlosti (tvrde ustaška načela da nisu niti oni (težište ćudoredne (moralne) snage hrvatskoga naroda leži u urednom i vjerskom obiteljskom životu), ustaštvo radi i manji otklon od religije nego pravaštvo Starčevića ali samo na prvo pogled, Julije Makanec razapinjat će Stepinca po dvije osnove, ideološki kao zanemarivatelja zakona krvi (koji je kršćanstvu nespojiv) ali i politički- Stepinac je ipak čovjek koji je podložnik Rima. 7. studenog 1943. Hrvatski narod objavio članak pod naslovom „Pozvani i nepozvani“ koji predstavlja eklatantni isječak sukoba Stepinca s državom.

Vidljivo je Ante Pavelić kao realni kreator ustaške ideologije snažno evoluirao prema prilikama od svojih pravaških dana do samoga svog političkog kraja, silom njihove suradnje i hijerahijske podložnosti tako i Crljen.

PUK-LORKOVIĆ

Crljen piše sasvim realno i objektivno o mogućnosti ostvarenja onoga što je historiografija prepoznala pokušajem puča Puka i Lorkovića, ističući dvoje- da to nije

10. isto, str.7

11. Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu", ur. Petar Požar, Zagrebačka Stvarnost, Zagreb, 1995..

bio puč ili pokušaj puča, i da je ta inicijativa bila nerealnih ciljeva i očekivanja. Ono bitno i rijetko spominjano je njegova procjena da je tu inicijativu podržao Gleise von Horstenau blizak krugu njemačkih pučista. Tako on spominje i pristaje uz clanak «Bitka na Ljevce-Polju» («Hrvatska», Buenos Aires od 5. 4. 1952.) u kojem je autor sam Ante Pavelić koji je napisao:

«Njihova (četnicka) namjera doci u Zagreb i tu unistiti hrvatsku državu bila je u sporazumu s njemackim generalom Glaise von Horstenau pripremana pola godine prije i tempirana na vrijeme pod konac 1944. [12]

Crljen navodi i mišljenje da su uhićeni Puk i Lorković pušteni i ubijeni od strane nekoga koga bi mogli odati jer ih je navodio na njihove postupke bliskim njemačkim zavjereničkim krugovima. Drukčije pak piše Otporaš citirajući pismo Marka Čavića (Cordoba, Republica Argentina 12, prosinca 1959.)("Tko je zakucao to je bio ustaški satnik Mijo Grabovac također stari emigrant iz prve emigracije a to je bilo ujutro kada je počelo sunce izlaziti iza onih krapinskih šuma. Grabovac daje prijavak generalu ovako: Gosp. generale ustaški javljam da sam se iz Lepoglave povukao sa svima po Vašem brzoglasnom nalogu, general priupita a gdje su ti njih dva misleći na Vokića i Lorkovića. Grabovac odgovara ja sam njih primio kao izdajice i postupio kao sa izdajicama. General upita a što si sa njima učinija?
Streljao sam ih gospodine generale. Moškov se je zgrabio za kose i čupao sam svoje kose i plakao kao djete suza za suzom su mu tekle niz lice, priupita ponovno Grabovca i reče mu a što da od tebe radim nesretni brate.
Grabovac odgovara, streljajte me gospodine generale drugo nisam ni zaslužija…
Moškov je ponovno sebi čupao kose i plakao i kroz plač govori Grabovcu odstupi da te ne vidim. Kada je Grabovac otišao, ja govorim Moškovu zašto nisi dao da ja te ljude čuvam pa bi sada bili ovdje sa nama. ". Ovo naravno ne dokazuje da je upravo tako bilo i da je, ukoliko jest, tako bilo bez utjecaja neke od mogućnosti da se na zadaći pronalaska rješenja nepovoljnih ratnih okolnosti prešlo gabarite zadanog ili lojalnog.

Do danas se provlači teza da je NDH mogla preživjeti poraz sila osovine da je u pravom trenutku promijenila stranu, Crljen sam spominje da su poratni politički kriticari zauzeli stanovište, da se je ugusenjem puča zatvorio bitan kanal spasa jer bi se u niti dvije godine prije bleiburške tragedije stvorio onaj interesni savez sa zapadnim silama koji se trebao dogoditi predajom pod milost anglosaksonskog oružja. Na ovo uzvraća Crljen opširnim opisom prilika u kojima je i da je taj navodni puč uspio on ne bi donio nikakav rezultat.

Zanimljivo, Marija Kvaternik, rođena Cvitković – supruga Eugena Dide Kvaternika u spisu Tomislava Jonića njemu u vrijeme udovištva iskazuje da su u Slovačkoj znali da se sprema prijelaz na drugu zaraćenu stranu ali da je bilo Eugenu Kvaterniku sasvim jasno kako će stvar završiti kad je čuo da Lorković to radi u suradnji s Pavelićem te da je tražio od brata Mladena Lorkovića da ga urazumi.[13]

Jedan je dio tih kritika konstruirao da je iza svega stajala njemačka služba koja je tražila izliku za susprezanje ono malo hrvatske samostalnosti u savezništvu s Reichom, na ovo on tumači da takva isprika ili povod Hitleru nisu bili uopće potrebni.

"Tko su bili Lorkovic i Vokic prema misljenju i stanovistu saveznika? Bili su u prvom redu autenticni izdanci jednog politicko-ideoloskog giba nja, srodnog

---

12. Pavelić 1952. str 3.
13 Tomislav Jonjić, Razgovor s Marijom Kvaternik, 2009.

ako ne identicnog s totalitarnim nacifasizmom, kojemu su saveznici navijestili rat do istrage. Bili su ministri jedne «kvislinske» vlade u drzavi, koju saveznici nisu ni priznavali" (str 41.) , dakle on sumnja da su zavjerenici mogli , čak i s podrškom čitavog vodstva, uopće pristupiti ozbiljnoj nagodbenoj političi sa zapadom. Jasno je i da se nije radilo o puču nego inicijativi na nagovor samog Pavelića da se istraže diskretno mogućnosti koje su tek stvorile dio nade o tome da ta mogućnost postoji. "Kako bi bilo moguce zamisliti, da neki ustaski ministar skuje urotu protiv Poglavnika, i onda ovoga obavijesti o uroti protiv njega i o postup ku, koji ce na njega biti primijenjen?" pita se Crljen i citira Vokića na sjednici vlade kojom su ove aktivnosti prekinute. «Pa Vi znadete, Poglavnice, da sam sve radio prema Vasim uputama.» (str 23. isto)

Kad je Poglavnik u svom nastupu protiv ministara pucista spomenuo «izdaju nasih saveznika», ministar za oslobodjene krajeve dr. Edo Bulat dobacio je: «Poglavniče, samo se vlastitu drzavu moze izdati». Iz toga opet proistice, da Lorkovic i Vokic nisu bili ni optuzeni zbog izdaje Nezavisne Drzave Hrvatske. Tome u prilog govori i cinjenica, sto nisu uopce bili izvedeni pred sud, sto bi bilo neizbjezivo da se je optuzba zbog veleizdaje mogla protiv njih podici. Stavise, Vjekoslav Luburic svjedoci, da ih je pred slom pustio iz Lepoglave na slobodu i skida sa sebe odgo vomost za njihov tragicni zavrsetak, pripisujuci ga onima koji su imali interesa da nestanu Vokic i Lorkovic, da bi tako zametnuli trag vlastitog djelovanja. Kako se, dakle, moze govoriti o izdajstvu ljudi, koji nisu kao izdajice ni okrivljeni, niti smijenjeni, ni uhiceni, niti likvidirani? (isto. Str 24.). Utoliko je zanimljivija uvriježena i nedokazana tvrdnja da je likvidacija "pučista" provedena po Vjekoslavu Luburiću.

. O tom puču se vodila nedugo prije Crljenovog teksta rasprava koju je započeo Matija Kovačić u "Hrvatskoj reviji" od prosinca 1968.godine pod naslovom Posljednji čin drame dr. Mladena Lorkovića koji ju objašnjava sukobom Košaka i Lorkovića kao najuticajnijih dužnosnika sa ustaškim rasovima a nastavio Frković tvrdnjom u rubrici Odjeci da je akcija o pripremanju puča Lorković-Vokić s užim vodstvom HSS-a (Mačekom i Košutićem preko kninskog župana Sinčića bila jod početka dobro poznata Poglavniku i nekim višim dužnosnicima vlasti, "ali da je druga faza razvoja, koja se može podijeliti u nekoliko dijelova ostala unutarnjom tajnom urotnika". (Prilozi o NDH u časopisu Hrvatska revija od 1951-1971.g,, Aleksandra Bednanjec- Vuković, Zagreb, 2000.).

ODLUKA O POVLAČENJU

Crljen svjedoči «Kardinal (tada to jos nije bio, op. p.) me je trazio, da ni u kom slucaju ne branim grad, i da crkve, kulturne, povijesne i t. d. zgrade ne budu upotrebljavane u vojnicke svrhe. Nijemci su tada imali zaposjednuto vi°se takovih zgrada, koje s11m dao odmah isprazniti, a na nekim mjestima dao sam ukloniti eksplozive i bombe. Dao sam Mu garancije, da ne cemo iz Zagreba uciniti ratno popriste... Ono sto je od mene trazio Stepinac, bilo je u duhu odredjenog od hrvatske vlade, koja je organizirala preko g. dra Kumicica neke vrste «narodne milicije», dala trake s grbom i puske, kako bi se u medjuvremenu izmedju naseg povlacenja i dolaska partizana sprijecila pljacka, kriminal i t. d. Stepinac je bio vrlo zabrinut za Zagreb, jer se je bojao, da ce sami cetnici i partizani (pred Zagrebom su stajale tnicke jedinice Keserovica s jos starim jug. kraljevskim oznakama) sravniti Zagreb i pobiti pol milijuna raznih izbjeglica, koji su bili napunili Zagreb. Srbima je trebalo «dati zadovoljstinu» i nije bilo sumnje, da ce

im partizani dati «tri slobodna dana», da uniste Zagreb.[14]

(Da, nije tajna niti da smo Boban i ja, kao i veći broj terenskih zapovjednika bili da se pruži odpor. – Nije tajna niti da sam ja bio imenovan po Glavnom Stanu Poglavnika zapovjednikom toga ODPORA dok sam još bio u Sarajevu. Zna se da sam na sjednicama Glavnog Stana Poglavnika branio mišljenje da treba pružiti odpor nakon pada Njemačke. Ali to ne znači da su moji drugovi, generali, zapovjednici, članovi Glavnog Stana bili kukavice koji su napustili vojsku, jer bi to bila povijestna neistina. Oni su izvršili zapovjedi, a te su bile, da se imaju probiti do linije saveznika i predati se. Ja sam skočio i rekao, da me nitko ne može prisiliti da se predam, nego sam rekao da moramo udariti po englezima i amerikancima i probiti se u pozadinu, pa se razbježati po šumama i zatvorima svih evropskih gradova i sela, dok prođe orgija klanja. Ali šta mi vriedi to, kao ni to, da sam se borio u zalaznici, vratio se u šumu, borio se itd. kada je politika ZAPADA ISKOPALA GROB HRVATSKOJ VOJSCI.

Kakva je bila sudbina Poljske, Mađarske, Litve i ostalih zemalja, koje nisu imale Poglavnika? Kakva im je sudbina danas? Poljaci su pali kao i mi unatoč svega, kao i Madžarska, makar je Horeti poslao drugu Armiju Rusima u susret kao i saveznicima.

Ivo Bogdan je ustaškim zapovjednicima u samoj zgradi Ust. Promidžbe pred nosom Nijemaca prikazivao filmove o engleskom i američkom iskrcavanju i sam sam sudjelovao na tim prikazivanjima. Znali smo da su ju jaki, znali smo da smo izgubili rat, ali nismo znali da će predati Hrvatsku Vojsku Titi. Znali smo, da je sudbina Hrvatske zapečaćena, i NISMO HTJELI SPROVESTI ORGANIZIRANI ODPOR, JER BI NAS BILO NESTALO.[15]

Odluka o povlačenju kao odustanak od Zvonimirove linije i planirana predaja s nadom u zaštitu i buduće savezništvo sa zapadnim silama protiv komunizma je bila

14. Crljen 1970., str 47).
15. (Crljen, 1970., str. 23)
“Ja sam bio zapovjednik toga odpora i ja sam dezorganizirao a ne organizirao. Spašavao sam glavu i glave, kažnjavao zločince. ALI NIJE NAM BIO CILJ PRUŽATI ODPOR.
To neka uzmu na znanje oni koji pišu povijest i neka ne optužuju Poglavnika za te čine, naime radi toga, jer NISMO DALI ODPOR, JER SE NIJE BRANIO ZAGREB, JER SE NIJE VODILA BORBA. i sa tim planom , kojeg sam osobno iznio Stepincu, bio je Stepinac sasma sporazuman.

A Tomica Mesić bio je jedan od onih, koje sam našao među zalaznicom i kojima sam rekao: branite se od partizana, ne organizirajte odpora, ali ne prenaglite se i ne predajte se ni saveznicima, ako vidite da ćete biti predani i prodani. I mnogi su pošli u šumu, jer sam im ja to rekao da neka ne idu cestom, jer smo već izvan zakona. I mnogo ih je koji žive baš zato. Ali ipak, GLAVNI STAN POGLAVNIKA je častno izvršio svoju zadaću, kao i Poglavnik, kao i ministri, kao i hrvatski generali.

Ne, ne želim da mene operu, a da Hrvatsku blate. Zato treba i prestati pisati na neodgovoran način o zadnjim danima HRVATSKE DRŽAVE, a posebno ne smiju to činiti oni, koji nisu u tom povlačenju imali uvida. Nisu generali ostavili vojsku, nisu Poglavnik i ministri učinili ništa čega se moramo stiditi. Pa ne pravimo i drugu crnu legendu, jer bi ista samo srbokomunizmu koristila.” Luburić, Glas domovine, Toronto, srpanj 1960.

jedna od neizbježnih tema punih prijepora- i u emigraciji i šire. Ona sigurno nadilazi Crljenov tekst i ovu analizu, Crljen je ostao u emigraciji vjeran tezi o razumnoj državnoj politici u ovoj stvari i koja je u času donošenja te odluke još postojala. Kako je on neposredno svjedočio gubitku svake nade u takav ishod kakav je odluka o povlačenju priželjkivala, on kao i Herenčić vidi isključivo taj razvoj događaja kao posljedicu britanske vjerolomne praktičnosti naspram posezanja Tita za Koruškom i odriče joj karakter protuhrvatskog motiva. On tu odluku o napuštanju Zagreba, neovisno Stepinčevoj molbi, odlučno i s argumentima brani. Tako Crljen "Nalog, dakle, hrvatskoj vojsci, da se bez povlacenja i predaje dade pobiti u Zagrebu ili oko njega, ne bi predstavljao primjer junastva, kojemu bi se divila buduca pokoljenja, nego bezmisleni uzas, slican dementnom Hitlerovom otporu u Berlinu, cija je jedina svrha bila, da porazeni Fihrer povede za sobom u grob sto veci broj nesretnih Nijemaca, kad vec nije mogao citavu Njemacku."[16]

ENGLESKO POSTUPANJE I POLITIKA, MAJOR CLISSOLD

Pogubnu britansku politiku Crljen vidi motorom izvedbenog dijela hrvatske tragedije, tako kao simbol tog postupanja u vanjskoj politici ali i konkretno 1945. on ističe britanskog obavještajca i književnika Clissolda. Tako Crljen piše " Major Clissold, koji je kao lektor engleskog jezika na Sveucilistu u Zagrebu, funkcioner engleskog konzulata i usput istaknuti engleski spijun postao strucnjakom za hrvatske «ratne zlocince», napisao je poslije rata knjigu *«Whirl Wind»* (Vihor), u cijem je predgovoru rekao: «Na strani cama ove knjige ne kanim nesto dokazivati ili moralizirati... Hocu samo da pokusam iznijeti ono, sto se dogodilo u Jugoslaviji za vrijeme ratnih godina i kakvi su bili ljudi, koji su htjeli ropstvo ili velicinu zemlje». Englez Clissold suvereno je presjekao gordijski cvor jugoslavenskog vrtloga. Nema u Jugoslaviji raznih naroda, ni suprotnih drzavnih ideja. Hrvati, Srbi, Slovenci, Makedonci, Cmogorci, Albanci, za Clissolda su ime na bez sadrzaja, a oni, koji ih nose, nemaju vlastite fizionomije ni prava. Postoji samo Jugoslavija, i Clissold, koji ne «kani nista dokazivati», smatra dokazanim, da su rodoljubi i, sto je daleko vaznije, prijatelji Engleske, oni, koji traze velicinu Jugoslavije, dok su oni, koji ustaju protiv nje, izdajice, koji «traze ropstvo svoje zemlje».[17]

O tome govori za Projekt Velebit Kazimir Katalinić - U Zagrebu se bio upoznao i prijateljski se odnosio prema mnogim Hrvatima, a s nekima se toliko sprijateljio, da su se međusobno oslovljavali s “ti”, te su Clissolda iz milja nazivali “Štefekom”. No zahvaljujući tom himbenom “prijateljstvu”, neki su Hrvati koji su putničkim brodom kanili doći u Argentinu, bili na intervenciju Clissolda skinuti s broda, uhapšeni i na brzinu izručeni Jugoslaviji. [18]

Čak i Crljen, donekle i s malo iznenađenja zapaža kako je Clissold bio “povrsan i dalek od stvarnosti”, ali da je morao osjetiti i prepoznati teznje i volju Hrvata, to više što je proveo godine boravka u njegovoj sredini. Ali tu on ide i dalje kad pita..

“Zasto je poslao u smrt cak i istaknute hrvatske antifasiste, krive samo zbog svog rodoljublja i drzavot vome svijesti? Zasto je izrucio partizanima

16. Crljen 1970. str.39
17Crljen, 1970., str 42.)
18. Hrvatski tjednik, br.44.

briljantnog Milivoja Magdica, bivseg komunistu, koji je kroz burne intelektualne i dusevne lomove nasao Boga i svoju domovinu Hrvatsku, a cija je oporba svakom desnom totalitarizmu, nakon sto se je lijevog s mukom otresao, bila dokazana i notorna? U kojem je mracnom zakutku svog intelekta nasao Clissold oprav nara i matematicara visokih kontura, Danijela Uvanovica? Jos u Zagrebu su bill intimni i pravili zajednicke planove o Uvanovicevom odlasku u Englesku. U Rimu je poslije rata Clissold nastavio tako vjesto glumiti svoje prijateljstvo, te je Uvanovic sama dva dana prije vlastitog uhicenja vecerao s Clissoldom, da bi posredovao za neke uhicene znance. Kad je pak sam bio uhicen, nije vise mogao «prijatelja» Clissolda vidjeti. Znao je Uvanovic zasto ga Titovi partizani ubijaju, ali su mu prenerazenom zadnji casovi bill zagorceni svijescu, da su ga krvniku predali oni, kojima je godinama nastojao biti lojalnim prijateljem."

U svom razočaranju i tolike godine poslije, on zaboravlja da je Clissold bio tek podređeni Fitzroyu McLeanu, posebnom obavještajcu i gostu u samom vrhu NOVJ i kome je u znak zahvalnosti Tito omogućio kupiti Palaču Boschi u srcu staroga grada Korčule. [19]

Nije istinito opravdanje Engleza, zaključuje Danijel Crljen, da su postupali protiv Hrvata mimo vlastite volje i pod pritiskom obveza preuzetih prema svojim komunistic kim saveznicima. Amerikanci su imali jednake obveze, ali su njihovi postupci prema Hrvatima bili drugaciji, pa cak i suprotni, piše Crljen.

Amerikanci su svakako imali jednake obveze o izručenju, ali su njihovi postupci prema Hrvatima bill bitno drugaciji, pa cak i suprotni., primjer je upravo grupa Magdic-Uvanovic, s kojom je bio povezan i general Moškov. U toj stvari je drzžavni tajnik S.A.D. Dean Acheson dao " najkracim putem informirati Americko poslanstvo u Rimu o sluzbenom stavu americke vlade: od sedam ljudi povedenih na izrucenje nitko osim gen. Moskova ne moze biti smatran ratnim krivcem, prema tome ne moze ni biti izrucen". Komentar je generala bio: «Nismo navikli primati zapovijedi iz Americke ambasade».[20]

Ostaje naravno pitanje odluke o povlačenju prema Austriji od nekoliko dana prije gubitka Zagreba upravo radi predaje engleskoj strani, tu je i došlo do sukoba koji će ostati bješnjeti i u emigraciji, između Pavelićeve strane koja je zastupala taj plan i Luburićeve koji se tome oštro protivio.

Nesporno je, to Crljen ne navodi, i da je utjecaja na nesuradljivost britanskih snaga u trenutku predaje imala i činjenica da je Jugoslavenska armija bila vođena idejom da Korušku smatra u cijelosti svojim ratnim plijenom. Na sastanku samog 15. V. 1945. prije podne, održan je sastanak predstavnika britanskih snaga s predstavnicima 4. JA (potpukovnikom Hočevarom, tada zapovjednikom postrojbi IV. JA u Austriji, bojnikom Primožićem ispred 4. slovenske Zone i bojnikom S. Dubajićem). "Na sastanku se raspravljalo i dogovaralo, u svjetlu zapovjedi maršala Tita postrojbama JA o okupaciji Koruške i zapovjedi feldmaršala Alexandera britanskim snagama o okupaciji Koruške, kao provođenju moskovskog dogovora Saveznika o okupaciji Austrije. Predstavnik britanskog Petog korpusa odbio je mogućnost da jugoslavenske snage, zajedno s njima, vrše nadzor na njihovom okupacijskom području Koruške i ograničio im je kretanje. Pristao je da jugoslavenski časnici, u pratnji časnika stožera Petog korpusa, posjete logore u kojima se nalaze ljudi koje su njegove snage zarobile ili su im se predali (odnosno gdje ima Hrvata ili "jugoslavenskih kvislinga", kako ih predstavnici JA nazivaju) koje je trebalo predati Titovim jugoslavenskim postrojbama, ali ne i zajedničku kontrolu nad tim logorima. Pristao je i da se što prije pošalju u Jugoslaviju Hrvati iz tog britanskog okupacijskog područja preko određenih odredišta, a u dogovoru s britanskim stožerom koji nadzire postrojbe HOS-a. [21]

---

19 Crljen 1970. str, 60.

20 Crljen, 1970., str.60

21.Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih puteva, Dizdar, Hrvatski institut za povijest, 2005., str.139.

ODNOS PREMA KATARZI ZLOČINA KAO PREDUVJET POMIRBE

Crljen shvaća da je nemoguće stvoriti hrvatsku budućnost bez prolaska kroz katarzu svijesti o zločinu takvih razmjera koji se dogodio u poraću 1945. ali u duhu svoga trenutka koji obećava promjene on piše "i oni komunisti, Hrvati po rodjenju, na kojima ne lezi odgovomost za bleiburski genocidij, a koji ističu .danas svoje hrvatstvo, usprkos Lenjinu i njegovim postulatima. Mozda komunizam doista dozivljava idejnu i strukturalnu transformaciju, nakon koje ce biti moguca simbioza istinskog hrvatskog rodoljublja i neokomunistickih dogmi." (isto 79.). U svom sadržaju taj stav podsjeća na Luburića dvije godine prije, poznato je da je u svojim istupima njegov atentator i prvotno sljedbenik Stanić iznosio kako se u Luburićevom slučaju radilo tek o prihvaćanju već raširenih shvaćanja u njegovom emigrantskom okolišu, ali sadrži i veći oprez. Sasvim je jasno da se i trideset godina nakon ostvarenja suverene državnosti nije ta katarza u svojoj punini dogodila. Čak se i odnos prema komemorativnim i drugim manifestacijama kolektivnog sjećanja sinusoidno mijenja prema političkim prilikama, teško da je takav razvoj događaja 1970. mogao zamisliti bilo tko od suvremenika i bilo u kakvoj tadašnjoj ulozi.

ZAKLJUČAK

Crljen razumije da je ustrajavanje na idealima i povijesne uloge ustaške ideologije iz prošlosti sterilno s pozicije anticipacije hrvatske državotvorne ideje u trenutku kad piše "Čimbenike bleiburške tragedije" ali je u jednome jasan- "i svi ce Hrvati, nekomunisti i komunisti, biti pozvani da protiv zlocinaca svjedoce"[22] . On svoju ulogu u prošlim zbivanjima brani prema osobi Ante Pavelića kojem je ostao lojalan osim u pitanju tretmana pravoslavlja i gdje zamjera nerad na razlikovanju srpskog i pravoslavnog identiteta. Ne zamjera mu držanje u porazu i brani njegove odluke i vodstvo, pomiruje neslaganja unutar pokreta i uvjetno prihvaća ideju svehrvatske pomirbe. Stil mu je analitički i staložen s ispadima u patetiku. Ali na njega u trenutku pisanja knjige očito djeluju signali iz domovine i emigracije koji se okreću protopomirbenim idejama koje autor uvjetuje općom katarzom u pitanju stradanja nakon predaje iz svibnja 1945. Analizirajući ulogu HSS, britansku politiku prema hrvatskoj stvarnosti i uspoređujući je s američkom, određujući se prema hipotetičkoj mogućnosti promjene zaraćene strane iz 1944., on stvara jedinstvenu sliku ukupnih

22 Crljen, 1970., str 81.

razloga poraza ideje hrvatske državnosti iz 40-ih godina XX stoljeća u kontekstu i pod utjecajem vremena u kojem izdaje analizirani pregled čimbenika koji dovode do bleiburške povijesne činjenice.

BIBLIOGRAFIJA:

Danijel Crljen, Čimbenici bleiburškog sloma, Hrvatska revija, 1970.

Zdenko Radelić, Uobličavanje uloge Hrvatske republikanske seljačke stranke, Časopis za suvremenu povijest, 1991.

Dizdar, Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih puteva, Hrvatski institut za povijest, 2005.

Hrvatski tjednik, br.44.

Vjekoslav Luburić, Glas domovine, Toronto, srpanj 1960.

Aleksandra Bednanjec- Vuković,Prilozi o NDH u časopisu Hrvatska revija od 1951-1971.g,, Zagreb, 2000.

Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu", ur. Petar Požar, Zagrebačka Stvarnost, Zagreb, 1995.

Ante Pavelić,«Bitka na Ljevce-Polju» «Hrvatska», Buenos Aires od 5. 4. 1952.

Prebeg, Pavelić, Republikanski program Hrvatske Stranke Prava, 1919.

Ante Pavelić: *Die kroatische Frage.* Entstehung: 28. Oktober 1936. Privatdruck des Instituts für Grenz- und Auslandstudien, Berlin 1941

Danijel Crljen, Načela hrvatskog Ustaškog pokreta, Tiskara Matice hrvatskih akademičara, 1942

Republikanski program Hrvatske stranke prava, 1919.

Tomislav Jonjić, Razgovor s Marijom Kvaternik, 2009.

HSS u borbi za hrvatsku samostalnost do 1941.g Zorislav Lukić, Matica hrvatska, 2021, str.184.

Martina Grđan: Ustaška emigracija u vrijeme Kraljevine Jugoslavije Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, lipnja 2014

VOJSKOVOĐA I POLITIKA. Sjećanja Slavka Kvaternika , Golden marketing, Zagreb, 1997.,